

Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit en de effectiviteitspotentie van Nederlandstalige antipestprogramma's voor het primair onderwijs

Paul Baar, Theo Wubbels en Marjolijn Vermande

Assessing potential effectiveness of bullying prevention programs used in primary schools

The purpose of this study was to create and evaluate an inventory of Dutch bullying prevention programs that have been developed and/or used for primary school students. The researchers use the results to make suggestions for the improvement of the quality and effectiveness of bullying prevention programs and to establish a basis for further research into the use of evidence-based practices by teachers and other prevention workers to reduce bullying in schools.

Inleiding

Columns in dagbladen en praatprogramma's op de televisie geven de maatschappelijke actualiteit van pestproblematiek weer en de vele pestcampagnes

Paul Baar is universitair docent Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken aan de Universiteit Utrecht, Departement Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen en doet onderzoek naar jeugdsport en gezondheid.

Theo Wubbels is hoogleraar onderwijskunde en directeur van het Departement Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen.

Marjolijn Vermande is universitair docent aan de Universiteit Utrecht, Departement Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen en doet onderzoek naar *peer relationships*.

Correspondentieadres: Drs. P. Baar, Universiteit Utrecht, Departement Pedagogische en Onderwijskundige Wetenschappen, Postbus 80.140, 3508TC Utrecht. E-mail: P.Baar@uu.nl.

en sociale weerbaarheidstrainingen laten de maatschappelijke urgentie zien om pesten tegen te gaan. Pesten kan tot psychosomatische gezondheidsklachten, depressies en suïcidale gedachten leiden (Crone, Wiefferink & Reijneveld, 2005; Fekkes, 2005; Fekkes, Pijpers, Fredriks, Vogels & Verloove-Vanhorick, 2006; Van der Wal & Diepenmaat, 2002; Van der Wal, De Wit & Hirasling, 2003) en tot problematisch gedrag zoals roken-, alcohol- en drugsgebruik (Mooij, 2001, 2005). Pesten is tevens een belangrijke voorspeller van crimineel en antisociaal gedrag (Fekkes, 2005; Junger-Tas & Van Kesteren, 1999; Junger-Tas, 2000; Olweus, 1992, Van der Wal & Diepenmaat, 2002; Van der Wal, De Wit & Hirasling, 2003).

Voor het tegengaan van pesten en de gevolgen ervan, bestaat er in binnen- en buitenland een groeiend aantal interventieprogramma's. Hiervoor geldt echter dat gemeten effecten van programma's zich veelal beperken tot de korte termijn en dat de resultaten zeer bescheiden en verschillend zijn (Smith, Ananiadou & Cowie, 2003). Daarnaast kan de vraag worden gesteld of het ethisch wel verantwoord is om leerkrachten, coaches, ouders en kinderen te belasten met programma's, waarvan van tevoren geen goede inschatting over de effectiviteit bestaat (Veerman, Janssens & Delicat, 2005). Kennis over de werkzaamheid van een interventieprogramma en het ontwikkelen van meer *evidence-based* antipest-interventies is derhalve onontbeerlijk.

Door het veelal ontbreken van gedegen (wetenschappelijk vastgestelde) kennis over de effecten van interventies wordt de behoefte aan een wetenschappelijke onderbouwing van de effectiviteit van interventies de laatste jaren steeds groter (Veerman & Van Yperen, 2006). Een bekend Nederlands initiatief om meer zicht te geven op de effectiviteit van interventies is de 'Databank effectieve interventies' van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW, 2006). Deze databank geeft voor professionals, beleidsmakers en financiers een overzicht van veelbelovende en effectieve interventies in Nederland op het gebied van jeugd en opvoeding. De criteria die de databank van het NIZW hanteert voor de beschrijving en beoordeling van de interventies komen enigszins overeen met de algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit die in dit artikel worden onderscheiden. Deze databank bevat echter nog geen antipestprogramma's. Een ander Nederlands initiatief is het Preventie Effectmanagement Instrument (Preffi) van het Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie (NIGZ). Dit diagnostisch instrument bevat richtlijnen voor effectieve gezondheidsbevordering en preventie (Kok, Molleman, Saan & Ploeg, 2005; Molleman, 2005) en is bedoeld voor het *evidence-based* ontwikkelen van interventies en de verbetering en beoordeling van de effectiviteit van interventies ten aanzien van gezondheidsbevordering en preventie. 'Preffi' komt voor een groot deel overeen met de in dit artikel besproken algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit. Beide benaderingen hebben zich onafhankelijk van elkaar gebaseerd op de criteria voor effectiviteit van het planningsmodel van Green en Kreuter (2005) en van het 'Intervention Mapping' protocol van Bartholomew, Parcel, Kok en Gottlieb (2006).

Ook gezien het langdurige en daarmee kostbare ontwikkelproces van anti-pest- en andere interventieprogramma's wordt het steeds belangrijker om interventies die in de praktijk worden uitgevoerd zoveel mogelijk te expliciteren. De overheid zal, vanuit de aandacht voor kwaliteit en (kosten)doelmatigheid van de gezondheidszorg, de jeugdzorg en het onderwijs, steeds meer *evidence-based* en effectief gebleken interventies als een voorwaarde gaan zien voor de financiering ervan. Ross-Van Dorp, de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, overwoog zelfs een kwaliteitskeurmerk op te nemen als een prestatie-indicator voor de beoordeling van interventieprogramma's (Ross-Van Dorp, 2006). Een volgende stap zou wel eens het opzetten van een accreditatiesysteem kunnen zijn waarbij alleen nog maar interventies gebruikt mogen worden die aan bepaalde methodologische criteria voldoen en die in de praktijk blijken te werken. De studie waarover in dit artikel wordt gerapporteerd geeft een overzicht van Nederlandstalige antipestprogramma's, die in de afgelopen tien jaar voor het reguliere basisonderwijs zijn ontwikkeld en/of geactualiseerd. Op basis van dit overzicht worden enkele conclusies getrokken ten aanzien van de effectiviteitspotentie van deze antipestprogramma's.

Onderzoeksvragen

Het ideale onderzoeksdesign waarbij Nederlandse anti-pestprogramma's op effectiviteit zijn getoetst met een 'randomized controlled trial' (RCT) is (nog) niet voorhanden. Zonder dit experimentele design is het buitengewoon lastig om te bepalen of het programma zelf effectief blijkt te zijn of dat wellicht alternatieve verklaringen (mede) van invloed zijn op het resultaat. Bovendien zijn veel interventies in de praktijk nog te weinig geëxpliciteerd om aan een goed effectonderzoek te onderwerpen (Veerman & Van Yperen, 2006). Derhalve wordt in dit artikel de effectiviteitspotentie van antipestprogramma's ingeschat op grond van algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit. Hierbij worden de volgende twee vragen gesteld:

1. Welke algemeen methodische voorwaarden kunnen vanuit theoretische inzichten geformuleerd worden voor de effectiviteit van een antipestprogramma?
2. In hoeverre voldoen Nederlandstalige antipestprogramma's voor het primair onderwijs aan deze algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit?

Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit

De algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit kunnen worden beschouwd als a priori richtinggevende of veelbelovende principes die een anti-pestinterventie een kans tot slagen geven. De werkelijke effectiviteit zal zoals gezegd uit onderzoek moeten blijken. Veelal zal bij de interventie nog rekening gehouden moeten worden met specifieke (school)condities die om aanpassingen van het programma vragen. Het voldoen van een interventie aan de alge-

meen methodische voorwaarden voor effectiviteit is dus nog geen garantie voor een succesvolle ingreep.

Criteria waaraan een effectief programma zou moeten voldoen hebben we grotendeels ontleend aan het in de gezondheidsbevordering en preventie veel gebruikte en belangrijke planningsmodel van Green en Kreuter (2005) (vgl. Kok, Molleman, Saan & Ploeg, 2005; Molleman, 2005). In dit model wordt een interventiebenadering voorgestaan vanuit een stapsgewijs proces van analyse beginsituatie, ontwerpen, implementatie en evaluatie. Dit model is ontwikkeld vanuit principes van gezondheidsbevordering waarbij mensen zelf worden aangezet tot een gezonde leefstijl en het optimaliseren van een gezonde leefomgeving en kan goed als uitgangspunt dienen voor een systematische benadering van pesten. In de inleiding is duidelijk gemaakt dat pesten opgevat wordt als gedrag dat de fysieke gezondheid en het psychosociaal welbevinden van pesters en slachtoffers kan schaden. Het is dan ook legitiem om pesten aan te merken als gezondheidsbedreigend gedrag dat zoveel mogelijk moet worden tegengegaan. Het model van Green en Kreuter geeft de stappen voor planning en evaluatie van planmatige gezondheidsvoorlichting en gedragsbeïnvloeding weer, maar maakt weinig expliciet hoe van de probleemformulering naar de concrete invulling van de methodiek zelf gekomen wordt (vgl. Schaalma, Kok & Meertens, 2003). Voor de beoordeling van het ontwerp van een antipestprogramma is daarom het 'Intervention Mapping' protocol van Bartholomew, Parcel, Kok en Gottlieb (2006) gebruikt, waarbij meer specifiek wordt gekeken in hoeverre inhoud, methode, implementatieplan en evaluatieplan van een interventieprogramma systematisch verankerd zijn in theoretische inzichten en adequaat operationeel op elkaar afgestemd zijn. Naast theorie zijn ervaringen van gebruikers en doelgroep met de pestproblematiek belangrijk om zo goed mogelijk in te zetten voor de ontwikkeling van de interventie.

In tabel 1 staat een zevental algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit schematisch weergegeven. Deze zijn dus gebaseerd op stappen 1 t/m 3 van het model voor planmatige gezondheidsvoorlichting van Green en Kreuter (2005) en het interventieontwerp (Intervention Mapping Protocol) van Bartholomew et al. (2006) (stappen 4 t/m 7). De implementatiefase en evaluatiefase van het model van Green en Kreuter (2005) worden in dit artikel niet besproken omdat dit in principe geen methodische voorwaarden zijn van een programma maar de concrete uitvoering en resultaten van het programma betreffen.

Tabel 1. Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit

Model voor Planmatige Gezondheidsvoorlichting <i>Green en Kreuter (2005)</i>	Intervention Mapping Protocol <i>Bartholomew et al. (2006)</i>
1. Sociale en epidemiologische analyse	
2. Analyse van risicofactoren	
3. Bepalen van determinanten van gedrag	
(Interventieontwerp) →	4 Specifiek en operationeel geformuleerde doelen
	5 Op theorie en praktijkervaring gebaseerde methodiek
(Implementatie) ←	6 Implementatieprotocol
(Evaluatie)	7 Evaluatieplan

1) *Sociale en epidemiologische analyse van de pestproblematiek.* Sociale en epidemiologische analyses geven een empirische basis aan de interventie, doordat duidelijk wordt gemaakt op welke pestproblemen het programma zich het beste kan richten. Met het oog op de noodzaak, ontwikkeling en implementatie van de interventie valt te adviseren om eerst een sociale analyse te maken van gebruikers (bijvoorbeeld leerkrachten en preventiewerkers) en doelgroep (bijvoorbeeld kinderen en ouders). Hiermee kunnen de randvoorwaarden en condities van de interventie beter worden ingeschat en worden afgestemd op behoeftes van gebruiker en doelgroep. Bovendien motiveert een inventarisatie van ervaringen en waarderings van betrokkenen met de pestproblematiek hen in de concrete situatie tot deelname aan de interventie en vergroot deze het draagvlak voor de interventie. Met een epidemiologische analyse wordt de ernst, aard, omvang en aanpak van het pestprobleem bij de specifieke doelgroep in kaart gebracht.

2) *Analyse van risicofactoren.* Volgens Green en Kreuter (2005) is de kans groot dat, als het ontwerp niet afgestemd is op de oorzaken (potentiële risicofactoren) voor ongewenst gedrag, de interventie de verkeerde richting in slaat en niet effectief zal zijn. Om pestgedrag aan te pakken is het noodzakelijk te weten welke risicofactoren dit pestgedrag in stand houden en in welke mate. Als een empirisch verband tussen de risicofactoren van pesten en pestgedrag aangetoond is, heeft het pas zin om aan een gerichte gedragsbeïnvloeding en -verandering te denken. De analyse richt zich op directe en meer indirecte risicofactoren van pestgedrag, verkregen op basis van beschikbare gegevens van empirische studies naar pesten en/of uit eigen onderzoek. Globaal genomen kan hierbij een onderscheid worden gemaakt tussen *persoonlijke factoren* (bijvoorbeeld het hebben van een afwijkend uiterlijk of een handicap), *persoonlijke gedragsfactoren* (bijvoorbeeld gauw huilen met gymnastiek) en *omgevingsfactoren* (bijvoorbeeld onvoldoende toezicht op het schoolplein). Protectieve factoren kunnen in principe ook als uitgangspunt voor een interventie worden gekozen. Zij verkleinen de kans op pestgedrag en moedigen constructief gedrag aan.¹

- 3) *Bepalen van determinanten van gedrag.* Een analyse van gedragsdeterminanten is gebaseerd op sociaal-psychologische gedragsverklaringstheorieën en -modellen waarbij (pest)gedrag van een persoon onder andere wordt bepaald door de intentie van de persoon om het pestgedrag uit te voeren. Het uiteindelijk wel of niet pesten is niet alleen afhankelijk van gedragsdeterminanten, maar ook van iemands (sociaal communicatieve) vaardigheden en omgevingsfactoren, die het pestgedrag in de hand kunnen werken (zie voorwaarde 2). In het algemeen wordt in de literatuur (De Vries, 1993; Kok & Daimoiseaux, 1991; Schaalma, 1993) een drietal aan gedragsintenties ten grondslag liggende variabelen ('gedragsdeterminanten') onderscheiden: attitude (wat iemand zelf van het gedrag vindt), ervaren sociale invloed (de invloed van wat anderen vinden van het gedrag) en eigen effectiviteitsverwachting (vertrouwen in eigen kunnen om het gedrag uit te voeren). Van belang is dat we erachter komen waarom pesters zich gedragen zoals ze zich gedragen en welke intenties de kinderen hebben voor het pestgedrag. Als kinderen in principe weten dat pesten 'geen spelletje' is en dat pesten slachtoffers kan schaden, waarom wordt er dan toch gepest? Het 'weten' van kinderen dat pesten geen spelletje is hoeft immers niet te betekenen dat kinderen dan ook niet 'willen' pesten. Pesters kunnen bijvoorbeeld het verschil tussen pesten en plagen bagatelliseren ('attitude'). Sommige kinderen willen niet pesten maar doen het toch omdat ze daartoe in zekere mate gedwongen worden ('sociale invloed'). Kinderen kunnen daarbij het gevoel hebben dat ze geen weerstand kunnen bieden aan de groepsdruk om te pesten ('eigen effectiviteitsverwachting'). Om pestgedrag adequaat aan te pakken is het van belang dat een antipestinterventie operationeel is afgestemd op de gedragsdeterminanten, vaardigheden van kinderen en omgevingscondities. Benadrukt moet worden dat een determinantenanalyse hier niet zozeer als doel heeft pestgedrag te verklaren maar gericht is op het genereren van ideeën over hoe pestgedrag adequaat kan worden beïnvloed en worden aangepakt.
- 4) *Specifiek en operationeel geformuleerde interventiedoelen.* De stappen 4 t/m 7 hebben betrekking op het interventieontwerp zelf. Bij een interventieontwerp moeten allereerst de doelen duidelijk omschreven en operationeel verantwoord worden. Zo zullen de (gedrags)doelen van de interventie adequaat afgestemd moeten worden op de specifieke doelgroep(en) en op eventuele praktische barrières. Voor de effectiviteit van een interventieprogramma is het belangrijk, dat de inhoud hiervan zoveel mogelijk aansluit bij de kennis, opvattingen, behoeften, verwachtingen en vaardigheden van de doelgroep. De interventiedoelstelling moet in principe direct terug te voeren zijn op specifieke gedragsintenties, vaardigheden en omgevingsfactoren (zie voorwaarde 3). Als bijvoorbeeld de interventie uit is op het aanleren van sociale vaardigheden om pesten tegen te gaan kan niet volstaan worden met het uitsluitend formuleren van kennisdoelen op attitudeniveau. Naast het zo concreet mogelijk formuleren van de doelen volgens SMART-principes (Specifiek, Meetbaar, Acceptabel, Realistisch en Tijdgebonden) (Koelen & Van

den Ban, 2004) is het werken met prestatie-indicatoren de meest expliciete wijze om van tevoren duidelijk te maken wat er als gevolg van de interventie moet veranderen en wanneer. Een prestatie-indicator is te beschouwen als een precieze meetlat die een cruciaal kenmerk (of succesbepalende factor) in kaart brengt zodat de mate van doelrealisatie kan worden bepaald. Als een basisschool met een pestprogramma als doel heeft om het pesten op school te reduceren dan is bijvoorbeeld het geringer wordend aantal pestincidenten binnen een gestelde termijn een prestatie-indicator. Door in de doelstelling een norm te stellen, bijvoorbeeld reductie van het aantal pestincidenten met 20% binnen 12 maanden, kan hiermee heel expliciet de effectiviteit van de interventie worden vastgesteld.

- 5) *Op theorie en praktijkervaring gebaseerde operationele methodiek.* Onder een methodiek wordt een overwegend aan de theorie ontleend proces van verandering verstaan. Voorbeelden van algemene methodieken zijn onder andere: modelleren, informatieoverdracht, vaardigheidstraining, sociale steun, beloning en bekrachtiging (zie Schaalma et al., 2003). Deze methodieken moeten vertaald worden in concrete technieken. Bij de methodiek 'modelleren' is dat bijvoorbeeld een videosessie (techniek) waarin een adequate docentenaanpak van pestgedrag geïllustreerd wordt en met concreet rollenspel verder geoefend kan worden door docenten. De aanpak in dit voorbeeld is terug te voeren op de sociale leertheoretische uitgangspunten van Bandura (1986) om, in dit geval, de eigen-effectiviteitsverwachting en sociale vaardigheden van docenten te verhogen. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat een interventieprogramma ontwikkeld en onderbouwd wordt met inzichten uit wetenschappelijk onderzoek, dat de gedragsdoelen van de interventie goed afgestemd moeten zijn op gedragsdeterminanten en vaardigheden en dat de methoden en technieken een juiste operationalisatie vormen van de doelstellingen van de interventie. Voordat het antipestprogramma in gebruik wordt genomen dient het materiaal en de technieken van het programma van tevoren uitgetest te worden bij de specifieke doelgroep en gebruikers op begrijpelijkheid en werking. Tevens is het belangrijk dat ervaringen en waarderingen van de betrokken met de pestproblematiek in de specifieke schoolsetting worden meegenomen zodat de methodiek hierbij adequaat aansluit.
- 6) *Implementatieprotocol.* De effectiviteit van een programma is in grote mate afhankelijk van de implementatie ervan. Het programma zelf kan dan wel inhoudelijk goed in elkaar zitten, als er geen rekening wordt gehouden met de concrete implementatie is de kans op een mislukte uitvoering groot. In een implementatieprotocol staat duidelijk vermeld wat de procedure is van uitvoering van de interventie (aard, volgorde, frequentie, duur, intensiteit) en wie verantwoordelijk is voor de uitvoering. Draagvlak voor de interventie bevordert implementatie door gebruikers en doelgroep zoveel mogelijk te betrekken bij de opzet en uitvoering ervan. De interventie moet uiteindelijk aansluiten bij de interesses en mogelijkheden van de doelgroep en gericht zijn op zowel hun gedrag als op het inzicht in dat gedrag. Bevraging

van gebruikers en doelgroep naar ervaringen met en de beoordeling van de interventie zelf, als onderdeel van het protocol, kan belangrijke informatie opleveren over het wel of niet slagen van een interventie. Veelal zijn voor de interventie bepaalde competenties van de gebruiker nodig waarmee men rekening zal moeten houden. Gebruikers kunnen bijvoorbeeld getraind worden in specifieke vaardigheden, zoals het flexibel kunnen omgaan met de inhoud en methoden van de interventie, zodat de gebruiker beter aansluit bij de mogelijkheden van de doelgroep en hen weet te motiveren (Van der Laan, 2000). In het protocol moet dus aandacht worden besteed aan een concrete uitwerking van de implementatieprocedure waarbij de gebruiker actief betrokken wordt bij de opzet van het protocol en waarbij genoeg rekening wordt gehouden met de competenties en vaardigheden van de gebruiker.

- 7) *Evaluatieplan*. Het evaluatieplan grijpt terug op de specifieke programma-doelen waarin verantwoord wordt wat, wanneer en hoe gemeten wordt. Stap 4 onderstreept het belang van het vooraf doordenken wat het rendement zou moeten zijn om van een succesvolle interventie te spreken (succesanalyse). Dit dwingt de programmaontwikkelaar om de doelstellingen van de interventie specifiek en in meetbare termen te formuleren. Met een effectevaluatie worden de beoogde uitkomsten van een interventie gemeten. Dit kan een verandering op gedragsniveau zijn (bijvoorbeeld een vermindering in de mate van pestincidenten op school), op omgevingsniveau (bijvoorbeeld de mate van bereidheid van scholen om met een pestprotocol te werken) en veranderingen op determinantenniveau (bijvoorbeeld dat de leerlingen op attitudeniveau de ernstige gevolgen van pesten onderkennen en gemotiveerd zijn om iets tegen pesten op school te doen). Met een procesevaluatie kan worden gecontroleerd in hoeverre de verschillende fasen in het interventieprogramma zijn uitgevoerd zoals bedoeld. Dit kan inzicht geven in de redenen van het wel of niet slagen van de interventie. Gekeken wordt hierbij dus niet naar de 'harde' uitkomsten van de interventie zelf, maar meer naar ervaringen van gebruikers met de wijze van invoering, het verloop en de knelpunten en naar ervaringen en waarderingen van de doelgroep met de interventie. Monitoring en continue evaluatie van resultaten en activiteiten zijn belangrijk omdat effectiviteit niet eeuwig is. Een antipestinterventie is nooit een eenmalige activiteit en men zal rekening moeten blijven houden met condities, groepssamenstellingen en docententeams die voortdurend veranderen. Voor de aanpak van pestgedrag zijn dan ook geen kant en klare oplossingen te geven. Door de vinger aan de pols te houden kunnen beslissingen worden genomen of het programma aangepast moet worden of niet, wat de effectiviteit ten goede zal komen. Een programma is ook niet in één keer volledig ontwikkeld. Effectieve preventieprogramma's zijn veelal het resultaat van langdurig onderzoek naar de achtergronden en oorzaken van probleemgedrag, theoriegestuurde programmaontwikkeling, try-outs en verbeterde versies, en herhaalde proces- en effectevaluaties (Ince, Beumer, Jonkman & Vergeer, 2004).

Effectiviteitspotentie van antipestprogramma's

Selectiecriteria programma's

In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van een aantal anti-pestprogramma's en programma's voor het tegengaan van anti-sociaal en/of agressief gedrag die voor reguliere basisscholen zijn ontwikkeld. Actuele en concrete antipestprogramma's zijn dun gezaaid. Een systematisch overzicht van Nederlandse antipestprogramma's ontbreekt. Adema en Kalverboer (1997) hebben een kleine tien jaar geleden een aantal pestinterventieprogramma's met elkaar vergeleken op effectiviteit. De effectiviteit van deze programma's was teleurstellend. De meeste van deze programma's bestaan niet meer en zijn vervangen door meer recente. Gezocht is naar programma's via internetsites en -zoekmachines, Nederlandse wetenschappelijke tijdschriften en vakbladen, boeken, rapporten en scripties. Het is mogelijk dat bestaande interventies aan de aandacht van de auteurs zijn ontsnapt en in het overzicht niet zijn meegenomen.

Bij de keuze van de programma's is gebruik gemaakt van de inventarisatie van sociale competentieprogramma's van Van Overveld en Louwe (2005), van de 'Databank effectieve jeugdinterventies' van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW, 2006), van de internetsite 'Primair onderwijs' Stichting Leerplanontwikkeling (SLO, 2006) en van de bibliotheek van het Seminarium voor Orthopedagogiek (2006). De selectie van de programma's voor dit artikel heeft op grond van de volgende criteria plaatsgevonden:

- * *Recent ontwikkeld.* Het programma is in de afgelopen tien jaar ontwikkeld en/of geactualiseerd. Verondersteld wordt, dat recente epidemiologische gegevens en nieuwe inzichten uit pestonderzoek er aan bij zullen dragen, dat de interventies steeds meer *evidence-based* worden en waarschijnlijk beter afgestemd zijn op de actuele stand van zaken ten aanzien van probleemgedrag en doelgroep. Een ouder antipestprogramma zoals 'De aanpak van pestproblemen' (Dekkers, 1993) is daarom buiten beschouwing gelaten.
- * *Doelgroep.* Het programma heeft primair betrekking op kinderen van het reguliere Nederlandse basisonderwijs maar het programma kan tegelijkertijd ook betrekking hebben op kinderen van de onderbouw van het reguliere Nederlandse voortgezet onderwijs (12-14 jarige kinderen).² Programma's die gehanteerd worden in het speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs en individuele hulpverlening aan kinderen en algemene voorlichtingscampagnes van de (semi)overheid worden buiten beschouwing gelaten. Programma's voor de thuissituatie en voor ambulante en klinische settings worden in het overzicht ook niet meegenomen. 'Zelfcontrole' (Van Manen, 2001) is bijvoorbeeld niet geanalyseerd omdat dit programma is bedoeld voor kinderen met een oppositioneel opstandige of antisociale gedragsstoornis waarbij de kinderen in een klinische setting een groepstherapie ondergaan.
- * *Gebruik in school.* Het programma wordt grotendeels geïmplementeerd in de schoolse situatie. De interventie moet in groepsverband uitgevoerd kunnen worden

door de leerkrachten zelf óf door andere professionals binnen en onder de verantwoordelijkheid van de school. Het antipestprogramma 'Plezier op school' (Faber, Verkerk, Van Aken, Lissenburg & Geerlings, 2006) is vanwege dit criterium niet meegenomen in de analyse. Dit is een zomercursus voor aanstaande brugklassers die aan sociaal zwakke kinderen en/of slachtoffers van pesterijen in groep 8 wordt gegeven. Dit gebeurt middels trainingsgroepen in de laatste week van de zomervakantie, meestal in een zorginstelling (GGD) en soms ook op de (nieuwe) middelbare school.

- * *Nederlandstalig*. Het programma is Nederlandstalig. Buitenlandse programma's die niet in het Nederlands zijn vertaald en bewerkt, worden vanwege validiteitsoverwegingen niet in het overzicht meegenomen.
- * *Doel*. De interventie is primair gericht op pestgedrag, anti-sociaal gedrag en/óf agressief gedrag van daders maar kan ook op het gedrag van de slachtoffers gericht zijn. Voor basisscholen worden vooral sociale competentieprogramma's ontwikkeld om kinderen meer sociaal vaardig te maken tegen geweld en onveiligheid in het algemeen. Curatieve interventies, algemene sociale competentieprogramma's en sociale vaardigheidstrainingen (SOVA's), waarbij alleen de algehele competentiebeleving van kinderen verhoogd moet worden middels het aanleren van sociale vaardigheden, worden in dit artikel niet meegenomen. Van Overveld en Louwe (2005) hebben nog vrij recent een review gedaan naar de effecten van een groot aantal sociale competentieprogramma's. Aangezien deze programma's niet voor een substantieel deel expliciet gericht zijn op het aanpakken van pestgedrag van daders en /of slachtoffers, zijn deze programma's niet in de analyse meegenomen.³
- * *Programmabeschrijving*. De interventie moet in een programmabeschrijving gedocumenteerd zijn zodat deze als zodanig voor analyse toegankelijk is. Een anti-pestprogramma kan omschreven worden als een interventie met heldere theoretische uitgangspunten, doelstellingen en werkwijzen die de professional richtlijnen biedt voor het concreet handelen om pestgedrag aan te pakken en/of te voorkomen (vgl. Raadsen & Knorth, 2000). Zo heeft de cd-rom van 'Stop de pestkop' (Verkerk, 2003) een praktische opzet en bevat in principe te weinig toelichting en verantwoording om van serieuze programmabeschrijving te spreken. Op de website van sommige programma's blijkt nog aanvullende en actuele informatie te staan. Besloten is om deze informatie ook tot het programma te rekenen.

Beoordeling van de effectiviteitspotentie

De programma's zijn aan de hand van een evaluatieformulier met specifieke beoordelingscriteria, per algemeen methodische voorwaarde, door de eerste auteur van dit artikel geëvalueerd. Elke analyse is vervolgens ter beoordeling voorgelegd aan de tweede auteur. Bij verschil van inzicht over de beoordeling van bepaalde criteria is nader overleg gevoerd om tot een uiteindelijk oordeel te komen (vgl. Lincoln & Guba, 1985).

Tabel 2 geeft per voorwaarde een oordeel over de effectiviteitspotentie van elk programma. Een overall beoordeling van de effectiviteitspotentie van elk programma is niet te geven gezien het probleem van de weging van voorwaarden ten opzichte van elkaar. Zo is een evaluatieplan (voorwaarde 7) met daarin een beschrijving van een effectevaluatie in operationele zin wellicht belangrijker dan het houden van een sociale en epidemiologische analyse van de pestproblematiek bij de specifieke doelgroep voorafgaande aan het programma (voorwaarde 1).⁴ Bovendien zijn de voorwaarden niet altijd geheel van elkaar te (onder)scheiden omdat ze vanwege een cyclisch modellen denken betrekking op elkaar hebben en soms in elkaar over lopen.

Tabel 2. Overzicht van algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit en de effectiviteitspotentie van Nederlandstalige antipestprogramma voor het primair onderwijs

Programma & auteurs	1	2	3	4	5	6	7
1 C&SCO (Conflicthantering sociale Competentie in het onderwijs) Van der Bolt, Kooiman, Melisse & Bongers (2004)	-	-	+/-	+/-	++	++	-
2 De No Blame Methode Borstlap & Overzee (2002-2004a/b)	--	+/-	+/-	--	-	-	--
3 Kinderen en ingrijpende situaties over pesten Baeten & Van Hest (2002)	-	+	+/-	-	-	-	--
4 Marietje Kesselsproject (MKP) Van Helvoort & Clarijs (2005) Van Helvoort, Brands & Van der Graaf (z.j.)	+/-	--	+/-	+/-	+	+	+
5 Pesten is laf, leer het af Wierckx, Calame & Zopfi (1996) Zopfi & Burggraaff-Huiskes (1996)	-	-	-	-	+/-	+/-	-
6 Pesten op school Krotwatschek & Krotwatschek (2005)	-	-	-	-	-	-	--
7 Pesten op school, een actieprogramma Stevens & Van Oost (1995/1998)	+	-	+	+/-	+/-	+/-	+/-
8 Rots en Water Ykema (2006a/b)	-	-	+/-	-	+/-	+/-	-
9 PRIMA Pakket Ruiter, Ter Beek & De Ruiter (2005) Ter Beek, Ruiter & Couwenberg (2005)	+	-	+/-	+/-	+	+	+
10 Ruzies...oplossen met Klop Lamain-van der Sluis (2001)	--	--	--	+/-	+	+/-	-

Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit

- (1) Sociale en epidemiologische analyse
- (2) Analyse van risicofactoren
- (3) Bepalen van determinanten van gedrag
- (4) Specifiek en operationeel geformuleerde interventie
- (5) Op theorie en praktijkervaring gebaseerde methodiek
- (6) Implementatieprotocol
- (7) Evaluatieplan

Classificatie waardering algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit

- = ontbreekt, niet bekend
 - = vaag, fragmentarisch, inconsistent
 +/- = enigszins beschreven en verantwoord
 + = beschreven en verantwoord, maar niet helemaal consistent
 ++ = expliciet operationeel consistent beschreven en verantwoord

Sociale en epidemiologische analyse van de pestproblematiek (1). De meeste antipest-programma's worden niet of nauwelijks voorafgegaan door een sociale analyse naar de ervaringen en waarderingen van gebruikers en doelgroep met de pestproblematiek in de concrete schoolsituatie. Het 'PRIMA Pakket' is het enige programma waarin aan schoolleiders systematisch gevraagd wordt een vragenlijst in te vullen met de vraag waarom sommige scholen wel of niet meedoen aan het PRIMA project. Ook wordt in dit programma met een vragenlijst nagegaan welke activiteiten op het gebied van pestpreventie al op de scholen bestaan. Bij 'C&SCO' en 'Pesten op school, een actieprogramma' is enigszins sprake van een beschreven sociale analyse. Bij geen van de onderzochte programma's wordt met een sociale analyse onder kinderen en ouders nagegaan wat zij als de meest urgente pestproblemen ervaren. 'Pesten op school, een actieprogramma' is het enige programma dat vooraf gegaan wordt door een grootschalige prevalentiestudie. Onder 10.000 kinderen uit 84 scholen is een kwantitatief vooronderzoek gehouden en onder 800 kinderen is een kwalitatief onderzoek gehouden met onder andere individuele en focusgroep interviews over pesten en gepest worden. Elke school werd in het bezit gesteld van de eigen resultaten. Op deze wijze kon de school haar eigen situatie inschatten. Aangezien het 'PRIMA Pakket' zich nog in een ontwikkelfase bevindt en TNO via het 'PRIMA Pakket' grote hoeveelheden data aan het inwinnen is met een pestmeter en een sociogrammethode, is het waarschijnlijk dat vanuit deze gegevens gekomen kan worden tot een sociale / epidemiologische analyse voor de onderbouwing van het PRIMA Pakket 2007-2008.

Analyse van risicofactoren (2). 'Kinderen en ingrijpende situaties' bespreekt op een enigszins systematische en consistente wijze potentiële oorzaken van het pestprobleem bij de specifieke doelgroep vanuit persoonlijke (gedrags)factoren en omgevingsfactoren. Bij de andere programma's kan door veelal onduidelijke en ontbrekende referenties niet goed worden ingeschat of de (voor zover) besproken risicofactoren op empirische studies zijn gebaseerd. De meeste programma's volstaan met een opsomming van risicofactoren zonder dat er sprake is van een direct op risicofactoren gebaseerde systematische benadering. In 'No Blame' worden de risicofactoren voor pestgedrag niet besproken, omdat dit programma deze niet relevant acht voor de aanpak van pestgedrag. 'No Blame' heeft als standpunt dat het in principe geen zin heeft om vanuit oorzaken van een pestproblematiek te werken omdat oorzaken in de praktijk (bij de kinderen) niet goed te achterhalen zijn in verband met sociale wenselijkheid, eigen subjectieve stellingname van kinderen en het nog niet voldoende cognitief kunnen motiveren van gedrag.

Bepalen van determinanten van gedrag (3). Pesten blijkt een complex fenomeen te zijn dat zich vanuit meerdere gedragsverklaringstheorieën en -modellen laat aanpakken. Zo kan een onderscheid gemaakt worden tussen preventieve en curatieve methodieken. Het 'Marietje Kesselsproject' bijvoorbeeld heeft overwegend een preventieve insteek en probeert te voorkomen dat kinderen slachtoffer/dader worden van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag. Door

het trainen van mentale en fysieke vaardigheden probeert dit programma de weerbaarheid van kinderen te vergroten. Bij dit preventieve programma ligt de nadruk op het versterken van protectieve factoren. ‘Pesten op school, een actieprogramma’ heeft een meer curatief vertrekpunt en is gericht op het actief ingrijpen bij een manifest pestprobleem op school. Dit is het enige programma waarbij de aanpak redelijk consistent is afgestemd op de determinanten die het pestgedrag bepalen en waarbij gebruik wordt gemaakt van gedragsverklaringstheorieën en –modellen. Dit is ook de aanpak die Green en Kreuter (2005) voorstaan in hun planmatig model, waarin zij pleiten voor een systematisch op determinanten gebaseerde interventie. Geconcludeerd wordt dat dit bij geen van de onderzochte programma’s expliciet en operationeel consistent gebeurt. *Specifiek en operationeel geformuleerde interventiedoelen (4)*. Bij geen van de programma’s zijn de doelstellingen expliciet operationeel afgestemd op onderliggende determinanten. Ook zijn de doelstellingen niet geheel SMART geformuleerd (vaak ontbreekt er een tijdspad). Geen van de methodieken werkt met prestatie-indicatoren waardoor in principe de mate van doelrealisatie van de programma’s niet precies kan worden bepaald.

Op theorie en praktijkervaring gebaseerde operationele methodiek (5). Een punt van zorg is dat de methode van de meeste programma’s niet of nauwelijks wordt uiteengezet en verantwoord vanuit heldere theoretische inzichten of empirisch onderzoek. Verwijzingen naar de literatuur zijn doorgaans onvolledig. Veelal is onduidelijk of de genoemde referenties alleen aanvullend zijn bedoeld of dat deze ook een rol spelen bij de opzet en inhoud van het programma. Inzichten en aantrekkelijk vormgegeven activiteiten van andere programma’s worden al gauw overgenomen. Alleen bij ‘C&SCO’ wordt de methode systematisch uiteengezet en verantwoord vanuit een theoretisch kader door een cyclische en planmatige aanpak. Ook zijn bij dit programma de methodiek en technieken expliciet operationeel en consistent afgestemd op de specifieke doelstellingen van de methodiek. Dit laatste geldt ook voor het ‘Marietje Kesselsproject’. Bij de andere programma’s zijn de methoden en technieken, op de ‘No Blame Methode’ en ‘Kinderen en ingrijpende situaties’ na, enigszins tot voldoende operationeel afgestemd op de specifieke doelstellingen van de methodiek. Echter de algehele operationele afstemming van doelstellingen, methoden en technieken op theoretische uitgangspunten blijft bij het merendeel van de programma’s tamelijk impliciet of onduidelijk. Bij het ‘Marietje Kesselsproject’, ‘Pesten op school, een actieprogramma’ en in mindere mate bij ‘Pesten is laf, leer het af’ wordt van tevoren op een adequate wijze het materiaal van de methodiek uitgetest bij de specifieke doelgroep en gebruikers op begrijpelijkheid en werking. Bijna alle programma’s zijn overtuigd van het belang om in het programma de ervaringen en waarderingen van gebruikers en doelgroep met de pestproblematiek in de specifieke schoolsetting mee te nemen. Alleen ‘Pesten op school’ besteedt hier weinig aandacht aan.

Implementatieprotocol (6). De meeste programma’s voorzien in een concreet beschreven implementatieprotocol waarin redelijk duidelijk vermeld staat wat de

procedure van uitvoering is en wie verantwoordelijk is voor de uitvoering. Bij de 'No Blame Methode', 'Pesten op school' en 'Kinderen in ingrijpende situaties' is de implementatieprocedure op papier weinig expliciet uitgewerkt. Bij 'C&SCO', 'PRIMA Pakket' en in mindere mate bij 'Ruzies oplossen met Klop' wordt de gebruiker echt betrokken bij de opzet van het implementatieprotocol. Bij de 'No Blame Methode' en 'Pesten op school' ontbreekt informatie hierover. Bij 'Rots en Water' en 'Pesten is laf, leer het af' wordt de gebruiker niet betrokken bij de opzet van het implementatieprotocol en liggen inhoud en opzet van oefeningen grotendeels vast. De activiteiten bij 'Kinderen en ingrijpende situaties' zijn nogal vrijblijvend geformuleerd, waarbij de gebruiker zelf een keuze moet maken uit optionele activiteiten, methoden, technieken en tips die in het programma worden aangeboden. Bij de andere nog niet genoemde programma's komt de betrokkenheid van de gebruiker fragmentarisch aan de orde.

Een analyse van in hoeverre de programma's rekening houden met de competenties en vaardigheden van de gebruiker maakt duidelijk dat elk programma dit op een eigen wijze probeert te doen. Het Marietje Kesselsproject kiest als enige bewust voor het niet overdragen van het programma aan leerkrachten in verband met de gespecialiseerde kennis die het uitvoeren van dit programma vereist en laat dit over aan onafhankelijke en getrainde interventiewerkers. 'C&SCO' biedt een implementatietraining aan en de mogelijkheid tot intensievere begeleiding door professionele organisaties, die geschoold zijn in het werken vanuit C&SCO-principes. Bij 'Pesten op school, een actieprogramma' wordt ook gesproken over de mogelijkheid van externe professionele consultatie voor leerkrachten voor het opstarten, uitvoeren en evalueren van het project. Dit programma bespreekt echter competenties en vaardigheden van de leerkracht als gebruiker niet (wel die van de consultants) en maakt ook niet duidelijk in hoeverre bijscholing voor leerkrachten een optie is. Bij 'PRIMA' wordt voor de implementatie de leerkracht bijgestaan door medewerkers van de GGD en of CED, maar dit zijn overwegend activiteiten op voorlichtings- en organisatieniveau. De gespreksvoering op individueel niveau met kinderen en ouders kan de docent desgewenst met behulp van een intern begeleider voeren. 'Pesten is laf, leer het af' heeft als enige een bijscholingscursus in de methodiek geïntegreerd, maar de kennis en vaardigheden die docenten in deze cursus opdoen sluiten in operationele zin niet goed aan bij de daaropvolgende lessenreeks. 'Rots en Water' maakt melding van een opleiding en in de 'No Blame Methode' wordt gesproken over workshops en supervisie zonder dat deze twee programma's duidelijk maken wat de inhoud hiervan is en aan welke competenties gewerkt wordt. 'Pesten op school', 'Ruzies oplossen met KLOP' en 'Kinderen en ingrijpende situaties' geven alleen concrete aandachtspunten en tips. In deze programma's staat verder geen informatie over supervisie, externe begeleiding en/of een workshop.

Evaluatieplan (7). Het 'Marietje Kesselsproject' en 'PRIMA Pakket' zijn de enige programma's die in een redelijk concreet evaluatieplan voorzien, waarin duidelijk wordt gemaakt wanneer en hoe resultaten worden gemeten. Bij 'Pesten op school, een actieprogramma' is er wel een evaluatieplan maar het is minder

systematisch van opzet. Bij de andere programma's kan niet gesproken worden van een concreet evaluatieplan. In het meest gunstige geval geven programma's op een vrijblijvende manier aanwijzingen over het evalueren. Aangezien ook niet gewerkt wordt met prestatie-indicatoren is het ook niet zo verwonderlijk dat bij het gros van de programma's überhaupt geen sprake is van een serieuze op specifieke programmadoelen geformuleerde proces- en effectevaluatie. 'Marietje Kesselsproject' is het enige programma waarbij het evaluatieplan vanuit specifieke programmadoelen wordt verantwoord. Aan de hand van een evaluatieformulier voor docenten en leerlingen schrijft de preventiewerker aan het eind een evaluatieverslag over het verloop van de lessenserie. Het 'Prima Pakket' is het enige programma dat consistent en expliciet operationeel aan effectevaluatie doet. Gemeten resultaten worden digitaal geleverd aan TNO voor monitoring en evaluatie en meerdere meetmomenten worden met elkaar vergeleken. De analyse van de resultaten zijn direct beschikbaar voor docenten. Ook wordt met een procesevaluatie op verschillende momenten gecontroleerd in hoeverre het programma is uitgevoerd zoals bedoeld en waarom dit wel of niet effectief is geweest. Het 'Marietje Kesselsproject' bevat ook een procesevaluatie waarbij met een evaluatieformulier leerlingen en docenten worden bevraagd naar hun ervaringen met het proces van de interventie.

Conclusies en discussie

Voor het bepalen van de effectiviteitspotentie van de tien onderzochte antipestprogramma's is in dit artikel gebruikt gemaakt van algemeen methodische voorwaarden, grotendeels gebaseerd op het gezondheidsplanningsmodel van Green en Kreuter (2005) en op het 'Intervention Mapping' protocol van Bartholomew et al. (2006).

Geconcludeerd kan worden dat bij de meeste geanalyseerde programma's niet of nauwelijks een gedegen (voor)onderzoek (algemeen methodische voorwaarden 1 t/m 3) aan het ontwerp vooraf gaat.

Opmerkelijk is dat geen van de antipestprogramma's werkt met prestatie-indicatoren. In principe kan dan ook niet precies worden vastgesteld in hoeverre de doelstellingen van het programma zijn behaald. Het blijft dan gissen naar de effectiviteit van de interventie en 'best practices, principes en/of programma's' zijn dan niet aan te wijzen.

Een andere conclusie is dat geen van de onderzochte antipestprogramma's voldoet aan de gestelde algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit. Alle programma's hebben hun eigen inhoudelijke en operationele inconsistenties en leemtes. Het minst geldt dit voor 'PRIMA Pakket'. Dit programma bevindt zich nog in een experimenteel stadium en wordt momenteel in twee proefregio's onderzocht bij 24 basisscholen. In 2007/2008 wordt op basis van een effect- en procesevaluatie van TNO 'PRIMA Pakket' aangepast. Het programma is overigens voor een groot deel gebaseerd op het effectief gebleken antipestprogramma van Olweus (Olweus, 2004). 'C&SCO', 'Pesten op school, een actieprogramma'

en het 'Maretje Kesselsproject' voldoen ook op een aantal punten aan de gestelde voorwaarden. 'Pesten op school, een actieprogramma' geeft zelf aan dat het wenselijk is om de effecten op de frequentie van het pesten systematisch te onderzoeken en om gegevens van een procesonderzoek in een uiteindelijke versie van de handleiding te verwerken. Het is echter niet meer tot een herdruk gekomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de opzet van 'PRIMA' voor een deel gebaseerd is op dit programma. Een sterk punt van 'C&SCO' is dat de methode systematisch en expliciet uiteengezet wordt vanuit heldere theoretische uitgangspunten. Ook voorziet 'C&SCO' in een duidelijk implementatieplan. Bij het 'Maretje Kesselsproject' ontbreekt een analyse van risicofactoren voor pesten en maakt de opzet van de methodiek geen expliciet gebruik van adequate empirisch gefundeerde sociaal-psychologische gedragsverklaringstheorieën. Aan de andere voorwaarden voor effectiviteit wordt bij 'Maretje Kesselsproject' enigszins tot voldoende voldaan. De effectiviteitspotentie van de andere, nog niet genoemde programma's, wordt door ons niet hoog ingeschat. De beoordelingen van de methodische voorwaarden zijn bij deze programma's niet hoger dan 'enigszins beschreven en verantwoord' geclassificeerd. Alleen bij 'Ruzies oplossen met Klop' wordt de methodiek en bij 'Kinderen en ingrijpende situaties' worden de risicofactoren van pesten/probleemgedrag, hoewel nog niet helemaal consistent, beschreven en verantwoord.

Een algemene opmerking ten aanzien van de door de antipestprogramma's gekozen doelgroepen is nog op zijn plaats. In de praktijk blijkt dat antipestprogramma's veelal kinderen van 10-12 jaar als doelgroep hebben. Een verantwoording van de specifieke doelgroep wordt in de meeste programma's niet gegeven. Aangezien bevraging en gespreksvoering bij de kinderen in de meeste antipestprogramma's centraal staat, valt hieruit mogelijk de keuze van de programma's voor de oudere kinderen te verklaren. Oudere basisschoolkinderen zijn beter in staat te reflecteren op eigen en andermans gedrag, kunnen beter hun eigen mening vormen en verwoorden. 'Kinderen en ingrijpende situaties' is het enige programma dat concrete oefeningen voor de onderbouw van de basisschool bevat. Dit programma heeft tevens met 'Pesten op School' nog oefeningen uitgewerkt voor kinderen vanaf 8 jaar. Bij de andere programma's ligt het accent grotendeels op de bovenbouw van de basisschool. Dit is opmerkelijk te noemen omdat uit pestonderzoek blijkt dat het aantal daders en slachtoffers op de basisschool daalt met het toenemen van de leeftijd (Pellegrini, 2004; Pellegrini & Long, 2002; Salmivalli, 2002; Smith, Madsen & Moody, 1999). Als het gaat om antipestprogramma's zou het dus vanuit preventief oogpunt juist voor de hand liggen programma's op jongere leeftijdsgroepen te richten: hoe eerder hoe beter.

Bij de resultaten zijn de verschillende programma's per algemeen methodische voorwaarde met elkaar vergeleken en op hun effectiviteitspotentie beoordeeld. Enige nuancering ten aanzien van de zojuist getrokken conclusies is op zijn plaats. Benadrukt moet worden dat de conclusies uitsluitend gebaseerd zijn op de informatie die per programma op papier beschikbaar was, aangevuld met

eventuele informatie van de internetsite van het desbetreffende programma.⁵ Door de soms geringe beschikbare en / of beknopte informatie van sommige programma's blijft het lastig om een programma volledig op zijn merites te kunnen beoordelen. Een harde beoordeling van de totale kwaliteit van de afzonderlijk geanalyseerde programma's en die van de programma's ten opzichte van elkaar, willen en kunnen we dan ook niet te geven. De waarderingen in tabel 2 hebben uitsluitend betrekking op een descriptieve beoordeling van elke voorwaarde van elk programma. De conclusies gaan dus niet verder dan een inschatting van de effectiviteitspotentie van de programma's, waarbij er geen empirische evidentie is dat al de methodische voorwaarden ook werkelijk (en in gelijke mate) van belang zijn om een programma effectief te laten zijn. Het voldoen van een programma aan de methodische voorwaarden is nog geen garantie voor een succesvolle interventie. Nader effectonderzoek naar de resultaten van deze antipestprogramma's is noodzakelijk om de daadwerkelijke effectiviteit van deze interventies te kunnen bepalen.

Noten

- 1 Hoewel preventieonderzoek naar protectieve factoren minder ver ontwikkeld is, is in de Verenigde Staten met het bekende 'Communities that Care' preventieprogramma systematisch onderzoek gedaan naar zowel risicofactoren als protectieve factoren in preventieprogramma's. Dit programma heeft naast de systematische aandacht voor risicofactoren een sociale ontwikkelingsstrategie ontwikkeld die inzicht geeft in de beschermende factoren en het ontstaan van gezond gedrag bij jongeren (Ince et al., 2004).
- 2 De helft van de onderzochte antipestprogramma's heeft naast het reguliere basisonderwijs ook leerlingen van de eerste twee klassen van de middelbare school als doelgroep. In onderzoek wordt bij de overgang van basisschool naar de middelbare school in het eerste jaar een tijdelijke toename van pesten geconstateerd. Kinderen komen in nieuwe groepen waarbij hun positie in de klas nog niet vast ligt. Verondersteld wordt dat pesten een middel is om in een nieuwe groep sociale status en een machtpositie te verwerven (Pellegrini, 2004; Pellegrini & Long, 2002).
- 3 Uitzondering vormt het 'Marietje Kessels Project' (Van Helvoort, Brands & Van der Graaf, z.j.; Van Helvoort, & Clarijs, 2005) omdat dit programma expliciet het thema pesten aan de orde stelt. Ook bevat de databank van het NIZW (2006) een aantal algemene competentieprogramma's die op hun effectiviteit zijn beoordeeld. Deze programma's zijn om dezelfde reden niet in de analyse meegenomen: ze zijn niet specifiek op pesten gericht.
- 4 Ook binnen één voorwaarde treedt dit probleem op. Zo kan bijvoorbeeld bij het implementatieprotocol (voorwaarde 6) niet zondermeer ervan worden uitgegaan dat het hebben van een concreet implementatieplan even belangrijk is als het betrekken van de gebruiker bij de opzet van de implementatie of dat er rekening wordt gehouden met de competenties en vaardigheden van de gebruiker.
- 5 Het is gebruikelijk om de analyses nog een keer voor te leggen aan de verantwoordelijken voor de interventie in de praktijk zelf. Dit heeft ons inziens pas zin als de analyse zich kan baseren op een goed gedocumenteerd programma. Dit blijkt bij een aantal door ons geanalyseerde programma's echter niet het geval te zijn. Zo hanteert bijvoorbeeld het NIZW een aantal kwaliteitscriteria ten aanzien van de beschrijving en onderbouwing van de interventie om te bepalen of een interventie voor analyse in aanmerking komt (vgl.

beoordelingsprocedure NIZW, 2006). Een aantal door ons geanalyseerde programma's zullen waarschijnlijk niet aan de kwaliteitscriteria voor selectie van het NIZW voldoen. Toch is besloten om deze wat meer *practice-based* en minder goed gedocumenteerde programma's in de analyse mee te nemen omdat het aantal antipestprogramma's dun gezaaid is. Dit artikel heeft immers als doel om anti-pestprogramma's te inventariseren en interventieontwikkelaars te motiveren tot (het meer) *evidence-based* onderbouwen en doordenken van antipestprogramma's.

Referenties

- Adema, M. & Kalverboer, A.F. (1997). Nederlandse pestinterventieprogramma's, *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 36, 447-458.
- Baeten, M. & Van Hest, J. (2002). *Kinderen en...ingrijpende situaties: pesten*. Hilversum: Kwintesses.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bartholomew, L.K., Parcel, G.S., Kok, G. & Gottlieb, N.H. (2006). *Planning Health Promotion Programs: An Intervention Mapping Approach*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Borstlap, S. & Overzee, N. (2002-2004a). *De No Blame Methode – Werkboek*. Den Haag: Maatschap Overzee/Borstlap; No Blame Nederland.
- Borstlap, S. & Overzee, N. (2002-2004b). *De No Blame Methode – informatie over de cursus effectief omgaan met pestgedrag op basis- en middelbare scholen*. Den Haag: Maatschap Overzee/Borstlap; No Blame Nederland.
- Crone, M., Wiefferink, K. & Reijneveld, M. (2005). 5. Psychosociale gezondheid van kinderen. In E. Zeijl, M. Crone, K. Wiefferink, S. Keuzenkamp & M. Reijneveld, M. (Red.), *Kinderen in Nederland* (pp. 65-89). Den Haag / Leiden: Sociaal en Cultureel Planbureau / TNO: Kwaliteit van Leven.
- De Vries, H. (1993). Determinanten van gedrag. In V. Damoiseaux, H.T. Van der Molen & G.J. Kok (Red.), *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering* (pp. 109-132). Assen/Heerlen: Van Gorcum / Open Universiteit.
- Dekkers, B. (1993). *De aanpak van pestproblemen : een stappenplan voor basis- en speciaal onderwijs*. Doetinchem: RIAGG Oost-Gelderland/Edudesk.
- Faber, M., Verkerk, G., Van Aken, M., Lissenburg, L. & Geerlings, M. (2006). Plezier op school: sterker naar de brugklas. *Kind en Adolescent Praktijk*, 5, 32-39.
- Fekkes, M. (2005). *Bullying among elementary school children*. Amsterdam: De Brink.
- Fekkes, M., Pijpers, F.I.M., Fredriks, A.M., Vogels, T. & Verloove-Vanhorick, S.P. (2006). Do Bullied Children Get Ill, or Do Ill Children Get Bullied? A Prospective Cohort Study on the Relationship Between Bullying and Health-Related Symptoms. *Pediatrics*, 117, 1568-1574.
- Green, L.W. & Kreuter, M.W. (2005). *Health Promotion Planning: An Educational and Environmental Approach*. New York: McGrawHill Higher Education.
- Ince, D., Beumer, M., Jonkman, H., Vergeer, M. (2004). *Veelbelovend en effectief*. Utrecht: NIZW.
- Junger-Tas, J. & Van Kesteren, J. (1999). *Bullying and Delinquency in a Dutch School Population*. Leiden: E.M.Meijers instituut, Den Haag: Kugler Publications.
- Junger-Tas, J. (2000). *Diploma's en goed gedrag – De maatschappelijke functie van het onderwijs vanuit justitieel perspectief*. Den Haag: Ministerie van Justitie, Directie PJS.
- Koelen, M.A. & Van den Ban, A.W. (2004). *Health education and health promotion*. Wageningen: Academic Publishers.

- Kok, G.J. & Daimoiseaux, V. (1991). In B. Klandermans & E. Seydel (Red.), *Beïnvloeding van attitudes en gedrag in vogelvlucht. Overtuigen en activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk* (pp. 30-49). Assen: Van Gorcum.
- Kok, H., Molleman, G., Saan, H., Ploeg, M. (2005). *Handboek Preffi 2.0: richtlijn voor effectieve gezondheidsbevordering en preventie*. Woerden: NIGZ.
- Krowatschek, D. & Krowatschek, G. (2005). *Pesten op school – Adequaat optreden tegen pestgedrag*. Katwijk: Panta Rhei Uitgeverij.
- Lamain / Van der Sluis, M. (2001). *Ruzies...oplossen met KLOP – Klachten-Oplossingen-methode bij conflicten tussen kinderen in en om de school*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Lincoln, Y. & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Molleman, G. (2005). *Preffi 2.0: Health Promotion Effect Management Instrument. Development, validity, reliability and usability*. Woerden: NIGZ.
- Mooij, T. (2001). *Veilige school en (pro)sociaal gedrag – Evaluatie van de campagne 'De veilige school' in het voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ITS/KU.
- Mooij, T. (2005). National campaign effects on secondary pupils' bullying and violence. *British Journal of Educational Psychology*, 75, 489-511.
- Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn. (2006). *Databank effectieve jeugdinterventies*. Gevonden op 14 december 2006, op <http://www.jeugdinterventies.nl>.
- Olweus, D. (1992). *Treiteren op school: omgaan met pestkoppen en zondebokken in de klas*. Amersfoort: College.
- Olweus, D. (2004). The Olweus Bullying Prevention Programme: design and implementation issues and a new national initiative in Norway. In P.K. Smith, D. Pepler & K. Rigby (Eds.), *Bullying in schools – How successful can interventions be?* (pp. 13-36). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pellegrini, A.D. (2004). Bullying during the middle school years. In C.H. Saners & G.D. Phye (Eds.), *Bullying – Implications for the classroom* (pp. 177-202). San Diego: Elsevier Academic Press.
- Pellegrini, A.D. & Long, J.D. (2002). A longitudinal study of bullying, dominance and victimization during the transition from primary school through secondary school, *British Journal of Developmental Psychology*, 20, 259-280.
- Raadsen, M. & Knorth, E. (2000). Methodiekvernieuwing in de jeugdhulpverlening – De invoering van het taakvaardigheidsmodel in een residentiële behandelgroep. Amsterdam: SWP.
- Ross-Van Dorp, C. (2006). *Standpunt op rapport Ieventgroep*. Den Haag: Ministerie van VWS.
- Ruiter, M., Ter Beek, J. & De Ruiter, S. (2005). *Het PRIMA Pakket – Handleiding voor de invoering van het PRIMA Antipestprogramma op school*. Woerden: NIGZ.
- Salmivalli, C. (2002). Is there an age decline in victimization by peers at school? *Educational research*, 44, 269-277.
- Schaalma, H. (1993). De analyse van gedragsdeterminanten. In V. Damoiseaux, H.T. Van der Molen & G.J. Kok (Red.), *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering* (pp.133-167). Assen/Heerlen: Van Gorcum / Open Universiteit.
- Schaalma, H., Kok, G. & Meertens, R. (2003). Intervention Mapping. In J. Brug, H. Schaalma, G. Kok, R.M. Meertens & H.T. Van der Molen (Red.), *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering – Een planmatige aanpak* (pp. 73-88). Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Seminarium voor Orthopedagogiek.(2006). *Mediatheek*. Gevonden op 14 december 2006 op <http://virtmed.feo.hvu.nl/semarium/>
- Smith, P.K., Ananiadou, K. & Cowie, H. (2003). Interventions to Reduce School Bullying. *Canadian Journal of Psychiatry*, 9, 591-599.
- Smith, P.K., Madsen, K.C. & Moody, J.C. (1999). What causes the age decline in reports of being bullied at school? Towards a developmental analysis of risks of being bullied. *Educational Research*, 41, 267-285.

- Stevens, V. & Van Oost, P. (1995/1998). *Pesten op school: een actieprogramma*. Apeldoorn: Garant Uitgevers (NV) Maklu Publishers/Uitgevers.
- Stichting Leerplan Ontwikkeling. (2006). *SLO Primair onderwijs*. Gevonden op 14 december 2006, op <http://www.sociaalemotioneel.nl>
- Ter Beek, J., Ruiten, M. & Couwenberg, K. (2005). *Pesten!?! – Bij ons wordt niet gepest!* (leerlingenboekje behorende bij PRIMA Pakket). Woerden: NIGZ
- Van der Bolt, L., Kooiman, P., Melisse, R. & Bongers, C. (2004). *Met C&SCO bouwen aan een veilig en open schoolklimaat*. Alkmaar: Sardes.
- Van der Laan, P. (2000). Succes interventieproject is tevoren in te schatten. *0/25 – Vaktijdschrift over jeugdwezijn, jeugdzorg en jeugd beleid*, 10, 21-25.
- Van der Wal, M.F. & Diepenmaat, A.C.M. (2002). *Psychosociale Gezondheid van kinderen in groep 7 en 8 van de basisschool*. Amsterdam: GG&GD Amsterdam cluster EGD.
- Van der Wal, M.F., De Wit, C.A.M. & Hirasing, R.A. (2003). Psychosocial Health Among Young Victims and Offenders of Direct and Indirect Bullying. *Pediatrics*, 111, 1312-1317.
- Van Helvoort, K. & Clarijs, Y. (2005). *Handboek Marietje Kesselsproject - Weerbaarheidsvergroting bij kinderen van 10 tot 13 jaar* (derde licht herziene druk). Amsterdam: SWP.
- Van Helvoort, K., Brands, S. & Van der Graaf, E. (z.j.). *Handboek Marietje Kesselsproject – Mijn Zelfbeschermingschrift*. Amsterdam: SWP.
- Van Manen, T. (2001). *Zelfcontrole. Een sociaal-cognitief interventieprogramma voor kinderen met agressief en oppositioneel gedrag*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Van Overveld, C.W. & Louwe, J.J. (2005). Effecten van programma's ter bevordering van de sociale competentie in het Nederlands primair onderwijs. *Pedagogische Studiën*, 82, 137-159.
- Veerman, J.W., Janssens, J. & Delicat, J.W. (2005). Effectiviteit van Intensieve Pedagogische Thuis hulp: Een meta-analyse. *Pedagogiek*, 3, 176-196.
- Veerman, J.W. & Van Yperen, T. (2006). *Zicht op effectiviteit. Bronnenboek voor praktijkgestuurd effectonderzoek in de jeugdzorg, deel 1*. Utrecht: NIZW / Praktikon / Ministerie van VWS.
- Verkerk, W. (2003). *Sociale weerbaarheid. Stop de pestkop! Weerbaarheid tegen seksueel misbruik*. Assen: DMS Clipart.
- Wierckx, J., Calame, H. & Zopfi, J. (1996). *Pesten is laf, leer het af – Een lessenspakket voor de bovenbouw van het primair onderwijs*. Den Bosch: Stichting Spel- en Opvoedingsvoorlichting (SenO) Noord-Brabant / Dienst Onderwijsbegeleiding (DOBA).
- Ykema, F. (2006a). *Rots en water. Een psychofysieke training voor jongens. Basisboek* (derde ongewijzigde druk). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ykema, F. (2006b). *Rots en water. Een psychofysieke training voor jongens. Praktijkboek* (tweede herziene druk). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Zopfi, J. & Burggraaff-Huiskes, M. (1996). *Pesten is laf, leer het af – Een cursushandleiding voor leerkrachten van het primair onderwijs*. Den Bosch: Stichting Spel- en Opvoedingsvoorlichting (SenO) Noord-Brabant.